گزارشی از معرفی و نقد کتاب

اطلس شیعه

اشاره

غرفه دیدار، در بیست و سومین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران، نشست نقد و بررسی کتاب اطلس شیعه را با حضور حجت‌الاسلام دکتر رسول جعفریان، رییس کتابخانه مجلس و پدیدآورنده اطلس شیعه، دکتر سیدمحمدصادق سجادی، معاون پژوهشی دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و مدیر بخش تاریخ این مرکز، علی بهرامیان، پژوهش‌گر تاریخ و عضو هیأت علمی دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، جمشید کیان‌فر، مصحح متون تاریخ و محقق، با میزبانی علی اوجبی، معاون فرهنگی خانه کتاب برپا نمود.

گفتنی است، این کتاب را می‌توان نام دایرةالمعارف مختصر شیعه هم نامید؛ کتابی که پیش از این هم در جشنواره فارابی به عنوان برگزیده معرفی شد. در این اثر جعفریان با ارائه مطالب و محتوای تاریخی در کنار نقشه‌های جغرافیایی سیر ایجاد، رشد و تکامل و تطور شیعه را به صورت جامع ترسیم می‌کند.

این کتاب به عنوان اثر برگزیده کتاب سال ۸۸ معرفی شد. گزارشی از این نشست را می‌خوانیم:

اطلس شیعه، رسول جعفریان، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷.

اطلس شیعه در یک نگاه

اطلس شیعه، یک اثر تألیفی ـ پژوهشی است که هدف اصلی آن، ارایه تصویری جغرافیایی، تاریخی از شیعه در تاریخ اسلام از آغاز تا به امروز است. در این کتاب تلاش شده است تا تاریخ شیعه در قالب نقشه‌های جغرافیایی ارایه شده و حدود پیشرفت تشیع در هر مقطع تاریخی و در هر نقطه جغرافیایی نشان داده شود. این اثر که به همت حجت‌الاسلام رسول جعفریان و تیم پژوهشی وی آماده شده، در سه بخش ارایه مواد تاریخی و توضیحی درباره سیر تطور شیعه، ارایه نقش‌های جغرافیایی و ارایه جداول تنظیم شده است.

قطع این کتاب که در قطع رحلی بزرگ است و تعداد صفحات آن ۷۴۴ صفحه است و سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح چاپ آن را عهده‌دار شده است. در این اثر ، تشیع به معنای وسیع آن مورد توجه بوده و اخبار اسماعیلیه، زیدیه و علویان نیز درج شده است. گرچه، جریان اصیل تشیع، جریان تشیع معتدل است که همان مذهب امامیه است و همیشه و به رغم آن که در طول تاریخ مورد هجوم بوده است، تلاش کرده تا با دیگر مسلمانان همزیستی داشته باشد.

به گفته مؤلف، در هر مرحله، پس از تهیه مطالب و نقشه‌های اولیه مربوطه به آن، نقشه‌ها در اختیار سازمان جغرافیایی قرار می‌گرفت و دوستان ما در سازمان، با کشیدن نقشه‌ها، آن‌ها را برای اصلاح بازمی‌گرداندند و گاه یک نقشه، چندین بار اصلاح و مرور می‌شد.

فصول مختلف این کتاب عبارتند از:

فصل نخست با نام «آغاز تشیع» که از تعریف شیعه شروع و تا بیان فرقه‌های شیعه ادامه یافته است؛ فصل دوم با نام «امامان شیعه»، شامل زندگی حضرات معصومین با ارایه مطلب و نقشه درباره زندگی هر امام است؛ فصل سوم با نام «تشیع در شهرهای ایران» است که برای هر شهر از شهرهای اصلی شیعه مذهب، نقشه و متن ارایه شده و گاه به خاندان‌های مهم شیعه هر ناحیه نیز پرداخته شده است؛ فصل چهارم، «دولت‌های شیعه در ایران» که نخستین آنها دولت علویان طبرستان و پایان آن عصر امام خمینی(ره) است. در این میانه، از دولت‌هایی چون آل بویه، اسماعیلیه، ایلخانان، سربداران، مرعشیان، صفویان، قاجار تا انقلاب اسلامی سخن به میان آمده است.

فصل پنجم، «تشیع در عراق» است که از شهرهای کوفه و واسط و بغداد سخن گفته شده و با گذر از مهم‌ترین رویدادهای تاریخی شیعه در این دیار، به زمان حال رسیده و از بغداد عصر جدید و دولت شیعی کنونی عراق نیز سخن گفته شده است.

فصل ششم، «تشیع در جزیرةالعرب» است که درباره شیعیان مدینه و همین طور منطقه شرقیه یعنی احساء و قطیف سخن گفته شده است. پس از آن، از بحرین و دیگر کشورهای حاشیه خلیج فارس مانند قطر، امارات، کویت و عمان نیز سخن به میان آمده و بخش قابل توجهی نیز به یمن و زیدیه اختصاص داده شده است.

فصل هفتم، «تشیع در شامات» است که از ورود تشیع به شام، به‌ویژه حلب سخن گفته شده و سپس از شهرهای سوریه از جمله دمشق و نیز از علویان و در پایان از شیعیان لبنان تا زمان حاضر سخن گفته شده است. فصل هشتم، «تشیع در آفریقا» که بخش عمده آن به علویان ادریسی و دولت فاطمی اختصاص دارد و پس از آن به رسوخ و نفوذ تشیع در کشورهای آفریقایی

که عمدتا در یکصد سال اخیر، به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب بوده بحث شده است.

فصل نهم، «تشیع در شبه قاره و افغانستان» که ضمن آن به تفصیل از دولت‌های شیعی در حیدرآباد و مناطق دیگر هند و نیز نواب‌های شیعی حاکم بر برخی از نواحی و همین‌طور شیعیان کشمیر و سپس پاکستان بحث شده است. برای هر بحث و متن تاریخی، چندین نقشه تاریخی ارایه شده است. در پایان این بخش، از نفوذ تشیع در کشورهای مالزی، اندونزی و تایلند نیز سخن گفته شده است.

فصل دهم، «تشیع در قفقاز و ترکیه» که از شیعیان آذربایجان و همین‌طور استانبول و دیگر شهرهای ترکیه سخن گفته شده و بخشی نیز درباره علویان صورت گرفته است. فصل یازدهم، «تشیع در اروپا» که بیشتر مربوط به قرن اخیر است. در این فصل از شیعیان بریتانیا، آلمان، و همین‌طور ایتالیا و بلژیک به اجمال بحث شده است.

فصل دوازدهم، «تشیع در آمریکا» و کاناداست که از برخی از مؤسسات و تشکل‌های شیعی به اجمال سخن به میان آمده است.

گزارش نشست

رسول جعفریان:

هدف ارائه یک تصویر تاریخی، جغرافیایی از مذهب شیعه بوده است

پیش از نگارش این کتاب، باید بگویم که در سال ۱۳۶۶ کتاب تاریخ تشیع در ایران را نگاشتم که در سال ۱۳۶۷ به چاپ رسید، در سال ۱۳۷۲ کتابچه کوچکی را با عنوان جغرافیای انسانی شیعه در جهان اسلام را به نگارش در آوردم که تقریباً یک فکر جغرافیایی بود. تا این‌که در سال ۱۳۸۵ نگارش این کتاب شروع شد. و در طول سال ۸۶۱۳ و ۱۳۸۷ مشغول به این کتاب بودیم.

کسان بسیاری در تدوین این کتاب کمک کردند؛ چند نفر از دانش‌جویان کارشناسی ارشد یا فارغ التحصیل بودند، علاوه بر آن‌ها بخش مهمی را طلاب خارجی مقیم قم به عهده گرفتند که کمک زیادی در تدوین و تألیف اطلس داشتند. به عنوان مثال یکی از طلبه‌ها در بخش لبنان واقعاً کمک فوق‌العاده‌ای کرد و بخش شیعیان لبنان به واقع یکی از بهترین بخش‌های کتاب است. نقشه‌ها بسیار کامل هستند و حتی روستاها را هم شامل می‌شود.

از دیگر عزیزانی که من را یاری کردند استادانی از دانشگاه‌های عراق، به‌ویژه استادی از دانشگاه کوفه و یک استاد دانشگاه مستنصریه بغداد به نام دکتر ناجی بود. به بیان دیگر، من بیشتر یک کار جمعی و گروهی را سازماندهی کردم. دوست دیگرم آقای مهندس قرائی که چند سال پیش ترجمه قرآن ایشان هم جایزه سال گرفت در بخش هند به من کمک کرد. بیشترین همراهی را با من خانم کوشکی از همکاران شاغل در کتابخانه تاریخ در قم داشت.

هدف اصلی از تدوین این کتاب، ارائه یک تصویر تاریخی، جغرافیایی از مذهب شیعه بوده است و با ارائه مطالب تاریخی و نقشه‌های جغرافیایی، روند توسعه و سیر تحول و تطور شیعه تا روزگار ما را در بر می‌گیرد. در واقع، هم یک اثر تاریخی است و هم نقشه جغرافیایی و سیر زمانی و مکانی و تکاملی شیعه را شامل می‌شود.

این کتاب ۱۴ فصل دارد و تصویری از موقعیت مکه و مدینه را ابتدا به طور کامل ارائه می‌کند، هم‌چنین تأکیدی بر نقش اهل‌بیت(ع) به‌ویژه امیرمؤمنان(ع)، فرقه‌های شیعه، بحث غدیر، نقشه‌های مربوط به منطقه غدیر، مسجد غدیر، نقاط مختلف مدینه، بقیع و... دارد.

در فصل دیگری هم به امامان شیعه می‌پردازد و برای هر امام هم موقعیت جغرافیایی زندگی، حوزه جهان اسلام و همین طور اطلاعاتی در مورد آن بزرگواران به مخاطب داده شده است.

به عنوان مثال برای حضرت اباعبدالله‌الحسین(ع) نقشه‌های کاملی از کربلا وجود دارد یا مسیر هجرت امام رضا(ع) به طور کامل مورد توجه قرار گرفته است.

چگونگی ورود تشیع از عراق به ایران، تصویر کاشان، شهرری و شمال ایران، هم به صورت تاریخی و هم شهربه شهر مورد بررسی قرار گرفته است، همچنین به نیشابور، گرگان و اهواز که از قدیمی‌ترین شهرهای شیعه هستند و تا قرن دوم هجری کاملاً با قم در ارتباط بوده‌اند نیز به صورت جدی پرداخته شده است.

گفتنی است، یک فصل این کتاب، به دولت‌های شیعه اختصاص داده شده است که برجسته‌ترین آن دولت‌های علوی آل‌بویه در شمال ایران است یا در دولت‌های حاکم بر ایران مثل صفوی نقشه‌های فراوانی داریم. حتی فهرست علمای برتر، مراجع و مدارس مهم صفوی و هرچیزی که فکر کنید در تاریخ شیعه اهمیتی دارد، سعی کردیم در این اطلس نمایش دهیم.

نقشه زندگی و سال‌شمار حدود ۴۰ مرجع درجه یک و تاثیرگذار شیعه در این اطلس وجود دارد، مراجعی که می‌توان گفت به نوعی جانشین ائمه هستند و این فهرست تا زمان حضرت امام خمینی(ره) ادامه دارد و توضیحات مبسوطی داده شده است.

من اعتراف می‌کنم بعضی بخش‌های کتاب قوی است و بخشی، به‌ویژه قاره آمریکا و آفریقا ضعیف است که این ضعف هم به این دلیل بود که اطلاعات دست ما نبود، مجمع جهانی اهل‌بیت(ع) یا سازمان فرهنگ و ارتباطات نیستیم، ولی خب در برخی کشورها مثل فرانسه دوستان طلبه‌ای داشتم که کمکم کردند یا عراقی‌ها بعد از این که صدام آنها را آواره کرد، تشیع را خیلی خوب در هلند گسترش دادند و از آن‌ها کمک گرفتم. فکر می‌کنم این بخش‌ها باید استمرار پیدا کند و بیشتر مورد توجه قرار گیرد.

مثلاً برخی فصل‌ها مثل کانادا بیشتر مؤسسات و نهادها و انجمن‌های مسلمانان و شیعه مورد توجه قرار گرفتند و اگر امکانش به وجود بیاید که هی‌أتی، به‌طور مستمر این کتاب را پشتیبانی کند و مداوم به‌روز شود، اطلس شیعه می‌تواند به مرجعی کامل و دایرةالمعارفی فراگیر و بی‌نظیر تبدیل شود و البته معتقدم کار ما قدم اول است نه قدم آخر.

این کتاب، در واقع یک جمع و تدوین است؛ این کتاب، پژوهشی نیست و بیش‌تر یک گزارش است. احتمال زیاد می‌دهم که در جزئیات نکات قابل نقدی وجود داشته باشد و بیشتر قصدم طرح ایده بود.

تولید هندبوک(Handbook) شیعه یکی از مسایلی بود که در ابتدای راه به آن می‌اندیشیدیم. بنابراین در گردآوری کتاب از تصاویر مکان‌ها استفاده نکردیم، بلکه با استفاده و طراحی نقشه‌ها تهیه «اطلس» را در نظر داشتیم و به هیچ‌وجه تصور نمی‌کردم کسی این اثر را تا این حد جدی بگیرد.

یکی از موضوعات و مشکلات پیش رو در نگارش اطلس شیعه این بود که ابتدای امر، تدوین اثر حاضر بر اساس تاریخ اسلام یا بر مبنای تاریخ شیعه، مشخص نبود، از این مساله به عنوان یاد کرد.

ولی فکر می‌کنم از جهاتی این اثر پسندیده واقع شده است.

علی بهرامیان:

«اطلس شیعه» تشیع راستین را بدون شاخ و برگ‌های اضافی معرفی می‌کند

این کتاب، به نظر بنده امتیازات زیادی دارد. امتیاز بارز این اثر، محدود نبودن به اطلاعات خشک تاریخی، یا تنها اطلاعات تاریخی است. اطلس شیعه تشیع راستین را بدون شاخ و برگ‌های ضافی و در نظر گرفتن پسند مردم معرفی می‌کند. چنین اطلس هایی کمک فراوانی به فهم و درک روایات تاریخی می‌کنند. در صورتی که در چنین آثاری نقشه‌ها و منابع تاریخی به‌درستی مشخص شوند، گاهی مطالعه و استناد به آن‌ها از چندین روایت تاریخی با اهمیت‌تر خواهند بود.

سید محمدصادق **سجادی**:

نباید تلقی کرد این کار اقدامی اساسی، جامع و مانع است

با اشاره به دشواری تدوین چنین مجموعه‌هایی، از این اقدام به عنوان یکی از گام‌های نخستین این حوزه یاد می‌کنم و کاری که تاکنون انجام نشده بود، اکنون با همت تعداد اندکی از پژوهش‌گران صورت گرفته و طبیعی است که کاستی‌ها یا برخی ایرادات در آن وجود داشته باشد، اما چنین اقداماتی آن‌قدر اهمیت دارند که تکمیل‌ها مقدمه‌ای برای کارهای بزرگ‌تر بعدی باشد.

نباید تقی کرد این کار اقدامی اساسی، جامع و مانع است که دیگر لزومی ندارد در این حوزه کاری صورت بگیرد، بلکه این اثر مقدمه، خوبی دارد که به‌روشنی روند کار را توضیح می‌دهد، اما در همین کتاب برخی از سلسله‌های تاریخی می‌توانستند، مبسوط‌تر و دقیق‌تر عنوان شوند. مثلاً شما در کتاب، آل کاکویه را در زمره آل بویه محسوب کردید، در حالی‌که کاکوییان یک سلسله جد هستند و این‌ها فقط از طریق سیده مادر مجد الدوله دیلمی یک ارتباط خویشاوندی با آل بویه دارند که من این مطلب را در مقاله‌ای با عنوان «پیوندهای خاندانی کاکوییان و آل بویه» در مجله معارف به چاپ رساندم. مطلب دیگر که خیلی مهم است و من انتظار داشتم که در این‌جا قدری دقیق‌تر به آن پرداخته شود، مسأله دولت‌های شیعی شمال ایران است. برخی از سنوات و برخی از اشخاصی که به آن اشاره شده، باید تغییر کنند، و در واقع باید تکمیل شود. مثلا شما مرقوم فرمودید ه

علویان تا ۳۱۶ حکومت کردند، در حالی‌که این‌گونه نبوده است. حکومت علویان به‌طور مستمر و مستقیم تا ۵۲۰ است، منتها بعد از انقراض زیدیان نخستین، این‌ها به قسمت‌های شرقی ایران منتقل شدند. شجره مرعشیان را باید مجدداً نگاه کنید. در این شجره‌نامه فقط از سیدکمال نام برده شده که این درست نیست. و باید شاخه‌های مرعشیان به‌طور کامل بیان می‌شد. در برخی جاها، نسبت‌ها صحیح نیست؛ مثلاً شماره ده پسر شماره شش بیان شده است. درباره کیاییان هم باید نکته‌ای را عرض کنم که این‌ها علویان گیلان هستند. که صفویه از طریق این‌ها نجات پیدا کرد.

نکته دیگر، کسانی را می‌شناسیم که از قبایل مختلف در جنگ صفین همراه علی‌بن ابی طالب(ع) بودند، ولی به نظر من اگر بخواهیم تمام این قبایل را به‌طور مطلق شیعه بدانیم، جای تأمل دارد.

جمشید کیانفر:
پیشنهاداتی برای اصلاح و تکمیل دارم

با اشاره به نقاط قوت این اثر، باید بگوییم که این کار از هر جهت جای تقدیر دارد، اما در این‌جا پیشنهاداتی را عنوان می‌کنم که با ایجاد این تغییرات، اطلاعات این اثر کامل‌تر خواهد شد، نظیر این موضوع که اگر در تمامی نقشه‌های این اطلس، تمامی نقاط مربوط به شیعیان و حوزه آن‌ها با یک رنگ مشخص می‌شد، حتی با دقت کمتری، امکان استفاده از این نقشه‌ها میسر بود؛ به‌گونه‌ای که دیگر برای خواندن هر نقشه نیاز به بررسی دقیق راهنمای آن نبود.

در برخی از مطالب نیز نظیر مبحث مربوط به تیموریان، به‌طور کلی به مسأله شیعه توجه شده است، طوری که خواننده میان شیعه هفت امامی یا دوازده امامی بودن این افراد دچار تردید می‌شود. هم‌چنین در چند مورد، از نظر نگارشی ایراداتی به چشم می‌خورد، نظیر استفاده از کلماتی که بار قضاوتی در بردارند، در حالی‌که این کتاب نباید این‌چنین باشد. اما به‌طور کلی نتیجه‌گیری‌ها بسیار خوبند، به‌ویژه در انتهای مبحث مربوط به «نادر»، چرا که در کمتر منابعی مورخان عصر نادری به این صورت به این مسأله پرداخته‌اند.

نکته دیگر این است که ای‌کاش کلماتی که صورت امروزی آن‌ها در متن اطلس آمده‌اند، به شکل اصلی و قدیمی‌شان ذکر می‌شدند، نظیر «آنغوره» که واژه امروزی آن «آنکارا» ست. اگر این معادل‌ها در پرانتز در کنار کلمه اصلی قرار بگیرند، یافتن این اطلاعات در سایر کتاب‌های قدیمی نیز با دشواری کم‌تری امکان‌پذیر خواهد شد.

بهرامیان:
این اطلس اشاره‌ای به اصحاب حدیث ندارد

دشواری تدوین این کتاب را به دست دادن تعریفی دقیق از «شیعه»، به‌ویژه در قرون اولیه که تعاریف متفاوتی از آن وجود داشت، می‌دانم. این توصیف از شیعه که «شیعه باید تنها در شمار محبان اهل‌بیت(ع) باشد»، بسیاری از آثار سنی‌ها را نیز در بر می‌گیرد، در این زمینه تشخیص این که تشیع چیست و چه نشانه‌هایی دارد، مهم است. با وجود آن که در جریان بسیاری از فتنه‌های تاریخی بسیاری از اطلاعات موجود از شیعیان اولیه و جنگ‌های صدر اسلام از میان رفته‌اند، این اثر به‌خوبی توانسته به این موضوعات بپردازد.

اما این اطلس اشاره‌ای به اصحاب حدیث ندارد و در این زمینه تنها به تفکر عثمانی پرداخته که خیلی قدیمی است. در تهیه نقشه‌ها و توضیحات آن‌ها نیز احساس می‌شود، به برخی از منابع دست چندم ـ نظیر مسیر حرکت کاروان سیدالشهداء(ع) از مدینه ـ مراجعه شده است.

رسول جعفریان:
سعی کردم آن‌چه مورد قبول جامعه شیعه است عنوان کنم

در این مورد مسیرهای مختلف را بیان کردم، اما نکته این است که در مسیر پژوهش ممکن است مطالبی مورد تأیید من نباشد، اما مورد قبول جامعه شیعه باشد، در این موارد نیز سعی کردم آن‌چه را مورد قبول جامعه شیعه است عنوان کنم.

مواردی که بیان شد، را نیازمند بررسی‌های بیشتر برای تغییر در این اثر می‌دانم و دلالت‌هایی را برای انتخاب چنین شکلی از اطلاعات در اطلس شیعه عنوان می‌دارم.

گفتنی است در ادامه این نشست، تعدادی از پژوهش‌گران حاضر این نشست، از حجت‌الاسلام رسول جعفریان خواستند رویدادهای دوران معاصر اطلس شیعه را در کتابی مجزا بنویسد و در حقیقت این کتاب را تبدیل به مجموعه‌ای دو جلدی کند تا بتواند جزییات بیشتری را به تفصیل در آن بگنجاند. صاحب اطلس شیعه نیز با تأیید این نظر، گفت: طرح خوبی است، اما در انتها به اثر مجزایی تبدیل خواهدشد.

وی از تمایل به تدوین «اطلس تمدن اسلامی» با تأکید بر سهم ایران، در آینده خبر داد و در پایان گفت: اطلس شیعه را از لحاظ این که کارخاصی انجام داده باشم، قابل ستایش نمی‌دانم، اما باید بگویم اطلاعات این کتاب بر پایه پژوهش‌های چندین ساله محققان و پژوهش‌گران این حوزه است، گرچه هم‌چنان نیاز به تکمیل شدن دارد.

